

<https://doi.org/10.62837/2024.2.183>

MƏMMƏDOVA NİGAR ORUC
ADPU, XDM-nin müəllimi
mamedovanigar90@gmail.com

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0401-3629>

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TOPONİMLƏRİNİN TƏRKİBİNDƏ MÜHAFİZƏ OLUNMUŞ POLEDİOLEKT VƏ NEODİALEKT SAİT VƏ SAMİT UYĞUNLUQLARININ LİŊVİSTİK TƏHLİLİ XÜLASƏ

Poleodialekt və neodialekt dil faktları toponimlərin tərkibində daha yaxşı qorunaraq günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Poledialekt fonetik elementləri dedikdə biz eradan çox-çox əvvəlki dövrlərdə yaranmış toponimlərin tərkibində mühafizə edilmiş erkən orta əsrləri və orta əsrlərin ilk yüzilliklərini, neodialekt sait və samit uyğunluqları dedikdə isə XII əsrdən tutmuş son yüzilliklərə qədər gəlib çıxmış dil faktlarını nəzərdə tutaraq linqvistik təhlil aparmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. İstər poledialekt, istər neodialekt fonetik elementlərinin toponimlərin tərkibində mühafizə olunaraq çağdaş zamanəmizə qədər gəlib çıxmaları göstərir ki, coğrafi adların fonetik tərkibini öyrənmək işində tarixi dialekt və müasir şivələr əsas mənbələrdən biridir. Ən qədim dövrlərdən son yüzilliklərə qədər toponimlərin tərkibində mühafizə olunmuş fonetik elementlər bu xüsusda sait və samit səs uyğunluqları düşdüyü və işləndiyi areallarda demək olar ki, yarandığı dövrlərin yekcins, vahid söz cildini özündə saxlaya bilmir və müəyyən sait və samit əvəzlənmələri, keçidləri hadisəsinə məruz qalır. Bu fonetik hadisələr coğrafi adların forma və sturukturuna güclü təsir göstərərək bəzən tanınmış şəkllə salsada, onların yarandığı dövrün məna və semantikasından uzaqlaşdırı, daha dəqiqi, aralaya bilmir, məna və semantika öz yerində qalır, min illər keçsə də, onlar dildə məna postulatlarını qoruyub saxlamış olur ki, məqalədə göstərdiyimiz bu məsələlər saf-çürük edilir.

Açar sözlər: Toponimlər, poledialekt, neodialekt, sait və samit səs uyğunluqları, coğrafi adların semantikasi.

Eradan əvvəl və ondan sonrakı minilliklərdə türk-Azərbaycan ümumxalq danışıq dilinin “əsas hissəsini dialekt danışığı təşkil etmiş və bu gün də təşkil etməkdədir” (1, 147). Dialekt danışıq dilinin tarixi eradan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır, bu danışıq dili böyük xəzinini xatırladır və bu xəzinədə tarixən coğrafi adların yaranma və formalaşmasında iştirak edən dil elementləri də az deyildir. Tarixi onomalogiyanın və ədəbi dil tarixinin indiyədək, demək olar ki, işlənməmiş və tədqiq olunmamış bir ümumi mənbəyi də vardır ki, bu da türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərdir. Aydın məsələdir ki, toponimlərdə və ya digər səbəb ucundan ədəbi dildə əks oluna bilməyən dialekt elementləri özünə yer tapa bilir və belə coğrafi adlarda əksər məqamlarda arxaik fonetik elementlər də özünü göstərir. Belə fonetik elementlərin toponimik elementlər əsasında müqayisəli-tarixi aspektdə öyrənilməsi dil tarixinin açıq qalan məsələlərinin tədqiqinə uğurlar gətirə bilər. Belə ki, istər

yazıdan əvvəlki, istərsə də yazıdan sonrakı dövrlərdə toponimlərin tərkibində mövcud olmuş fonetik elementlərinin dialekt əlaməti olması barədə də danışmaq mümkündür, lakin bir şərtlə ki, həmin elementin əlamətini çağdaş şivələr təsdiq etmiş olsun. Belə linqvistik faktların meydana çıxarılaraq toponimik kontekstdə araşdırılması bir tərəfdən dil tarixinin, digər tərəfdən türk-Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi haqqında səmərəli ümumiləşdirmələrin əldə edilməsinə şərait yaratmış olur. Fikrimizcə, yazıdan əvvəlki dövrlərdə formalaşmış coğrafi adların tərkibindəki fonetik elementlərə az da olsa, intuitiv münasibət bildirərək müəyyən elmi nəzəri fikirlər söyləmək mümkündür, şübhəsiz ki, bunları yazılı dövrün faktları ilə müqayisə edərək ağlabatan tərzdə mülahizələr söyləmək olar. Məsələn, vaxtılıq mövcud olmuş İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Sarfçay adlı hidronim mənbələrdə qeydə alınmışdır (2, 366). Qərbi Azərbaycanın kənd şivələrində Sarfçay hidronimi “Sərfçay” (a-ə sait uyğunluğu) şəklində tələffüz edilərək işlədilmişdir. Sarfçay- Sərfçay hidroniminin fonetikasına intuitiv olaraq nəzər saldıqda a-ə qalın və incə sait keçidlərini düzgün müəyyənləşdirsək də, intuitiv olaraq tədqiqatçıda bu hidronimin mənası barədə belə təsəvvür yaranır ki, guya onun mənası “ sərfəli su, səmərəli keyfiyyətli, xeyir verə çay” anlamını bildirir, əslində isə bu semantik çalarlar özünü doğrultmur. Türk dillərinin yazılı qədim abidələrindən belə anlaşılır ki, “sarf-sərf” leksik vahidi “sarp” fonetik tərkibində çıxış etmiş, hazırda isə arxaıqlaşmışdır. Sarfçay hidroniminin birinci komponentində işlənən “sarf” sözü qədim dövrlərdə “sarp” fonetik tərkibində olmuş, dialekt və şivələrin təsiri nəticəsində sözdə a-ə sait uyğunluqları, p-f samit əvəzlənmələri baş vermiş və məna baxımından “uçurum, çətin, sıldırım qayalardan axıb gələn çay” anlamını bildirmişdir. Ekstralingvistik faktor kimi intuitiv olaraq yanaşdıqda sözün mənası belə də təsəvvür yaradır ki, həmin leksik vahid tarixən “sarpab” mürəkkəb sturukturunda olmuş, yerli şivələrin təsiri nəticəsində fars dilinə məxsus “ab” (su anlamında) sözündə p-b-f samit əvəzlənmələri baş vermişdir. “Sarf” sözünün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində “sərp” şəklində işlənməsi də bu intuitiv mülahizələri inkar edir. Deməli, toponimlərin fonetik tərkibinə, leksik-semantik xüsusiyyətlərinə yanaşdıqda olduqca ehtiyatlı olmaq tələb olunur və dialekt və şivələrin verdiyi faktlar özünü doğrultsa da, xalq etimologiyası, bu xüsusda intuitiv yanaşma əksər məqamlarda özünü doğrultmur. “Qorqud” kitabında “sərp” sözü “Sərp yerlərdə yerləşən kafir qalası” cümləsində işlənərək, “sıldırım, çətin qayada yerləşən qala” mənasını ifadə edir. (3, 88). Mahmud Kaşğarının “Divanı”nda “sərp” sözü “sark” fonetik tərkibində qeydə alınmış, “axar şeyin sızıb damlaması” mənasında işlənməsi göstərilmişdir (4,439). İstər “Qorqud” kitabında, istərsə də Kaşğarının “Divanı”nda işlənən mənalar Sarfçay hidronimi üçün xarakterikdir, çünki çətin keçilən sıldırım qayalardan süzülüb gələn suların bir yerə toplanaraq axması nəticəsində çay yaranır. Fikrimizcə, qədim “sərp” sözünün hidronimə transformasiyası erkən orta əsrlərdə baş vermiş, XI əsrdə “sark” fonetik tərkibində çıxış etmiş və orta yüzilliklərin müəyyən bir dönəmində neodialekt fakt kimi “Sarfçay” şəklini almışdır. Toponimlər hər hansı bir xalqın tarixinin, ictimai- sosial karakterinin ən önəmli cəhətlərini özündə əks etdirən dəyərli mənbələrdəndir. Bu

mənbələr tarix, dil, coğrafi prosesləri və eyni zamanda xalqın etnik tərkibini özündə yaşatmaqla Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim qəbilə və tayfa birliklərinin adlarını çağdaş dövrümüzdə qədər bir abidə kimi qoruyub saxlamışdır. Qərbi Azərbaycanın etnotoponimik tərkibindəki dialekt faktları göstərir ki, Azərbaycan xalq dili kimi formalaşdığı dövrlərdən (II-V əsrlər arasında) başlayaraq coğrafi adlarda ya sadələşmə, ya da mürəkkəbləşmə meyli ilə əlaqədar olaraq güclü şəkildə həm sait, həm də samit səs əvəzlənmələri özünü bariz şəkildə təzahür etdirmişdir. Bunun da əsas səbəbi toponimi fonetik qabığına dialekt və şivə tələffüz formasında yaxud da, transkripsiyası şəklinə salınması, unifikasiya edilməsi ilə izah olunmalıdır (5,6). Toponimik tərkibində sait və samit uyğunluqları baş verən proseslərdə etnonimin formasında müəyyən dəyişmələr özünü göstərsə də, məna və semantikasında heç bir dəyişmələr olmur, yəni məna sabit qalır, şivə transkripsiyası, yerli tələffüz şəkilləri onun yerli əhalinin danışdığı dilində daha da səlistliyini zəruriləşdirir. Məsələn, indiki Ermənistanın Karbi nahiyəsində XIX əsrdə aid mənbələrdə 2 Yuva adlı toponim, Dərələyəz mahalında 1 Civə adlı oykonim, Şərur-Dərələyəz qəzasında 1 Çiva, Ermənistanın Gürcüstanla sərhəd bölgəsində 1 Cücə adlı yaşayış məntəqə adları qeydə alınmışdır (2, 279, 422). Kaşğari dönəmində hazırda Yuva, Civə, Cücə, Yivə, Çiva kimi şivə areallarında işlədilən bu türk-Azərbaycan mənşəli tayfa adı “cva” şəklində olmuşdur (6, 128). Belə ehtimal etmək olar ki, XI əsrdən əvvəlki dövrlərdə bu tayfa adının fonetik tərkibi “cva” şəklində olmuş, Kaşğari dönəminə qədər ona heç bir fonetik element artırılmamışdır. Ən azından X-XII əsrlərdən sonrakı zaman kəsiyində bu tayfa adının əvvəlinə “y” samiti artırılmış və eyni zamanda, sözdə ı-i sait uyğunluqları da baş vermişdir. Tayfa adına “y” samitinin artırılmasını belə ehtimal etmək olar ki, Kaşğari “Divan”ı ərəb qrafikası ilə tərtib etdiyindən, sonralar tərtib və tərcüməçilər həmin sözü həm “cva”, həm də “yiva” fonetik tərkiblərində oxumuşlar. Tarixən oğuz və qıpçaq dillərində, yaxud da dialektlərində sözün başlanğıc hissəsinin “i” saiti ilə işlədilməsi qarışıq olmuşdur. Sözü “y” samitinin artırılması X-XII əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə oğuz dili dialektləri və qıpçaq dili dialektləri arasında ortaq mövqe tuturdu. Oğuz və qıpçaq türk dilləri və o sıradan dialektləri tarix boyu ümumilik təşkil edərək ortaq fonetik elementlərə yiyələnmişlər. Bu barədə N.Hacıyevanın arqumentləşdiyi düzgün fikri xüsusi maraq doğurur: “Oğuz və qıpçaq dil ümumiliyi prototürk zamanından qabaq olmuşdur; həmin dövrdə qarışıq dillərin və dialektlərin yayıldığı rayon orta Asiya və Cənubi Sibir olmuşdur. Oğuz və qıpçağa qədərki qarşılıqlığın izləri salar, yakut, çuvaş kimi təcrid olunmuş dillərdə saxlanmışdır. Oğuz və qıpçaq dilləri vahid bir dilin bölünməsi yolu ilə deyil, bu və ya digər əlaməti müəyyən coğrafi şəraitdə qorunması yolu ilə yaranmışdır (7, 115-116). Yivə etnoniminin ən qədim dövrlərdən orta əsrlərə qədər açıq şəkildə, yəni “cva” formasında olması Azərbaycan xalq dili, yaxud da ədəbi dili üçün səciyyəvi olmasa da, dialekt arealları üçün xarakterik olmuşdur. Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü və inkişafı tarixində “cva” tayfa adına “y” samitinin artırılması və bu samit səsin c,ç səsləri ilə uyğunlaşması, həmçinin etnonimdə ı-i; i-u; u-ü sait əvəzlənmələrinin özünü göstərməsi fikrimizcə, poleodialekt fonetik elementləri kimi deyil, neodialekt xüsusiyyətləri kimi qəbul

edilməlidir. Hazırda bir sıra ümumi sözlərə tarixən “y” səsinin artırılması və həmin səsin c, ç samitlərinə çevrilməsi hadisəsi Volqa bulqarlarının, qaraçay-bulgar, qırğız, qapaqalpaq dilinin dialektlərində saxlanılmışdır (8, 107;9,53)

Toponimik mənbələrdə Qərbi Azərbaycan ərazisində vaxtilə mövcud olmuş “Dem” oykonimi (İrəvan quberniyasında), “Demidağ” (Zəngəzur mahalı), “Demitəpə” (Sürməli mahalı) oronimləri qeydə alınmışdır (2, 230). “Dem//demi” sözlərində Vedi, Zəngibasar şivələrində işlənən “dəmyə” forması ilə müqayisədə “e-ə” sait əvəzlənməsi və “yz” elementinin artırılması hadisələri özünü göstəri (10, 123). “Suvarılan yer” anlamı kəsb edən bu apelyativ xarakterə malik sözün toponimlərin yaranması və formalaşması üçün ən münasib leksik vahiddir, daha dəqiqi, oykonimlər üçün daha xarakterikdir. Orotonimlər üçün isə Azərbaycan dilinin Culfa, Füzuli, Qarakilsə, Naxçıvan, Ordubad, Zəngilan dialekt və şivələrində “dəmyə” sözünün “su çıxmayan, susuz yer” anlamı və “demi” fonetikasi ilə işlənməsi səciyyəvidir (11, 128). Coğrafi termin səciyyəli olan “demi” sözünün digər bir omonim variantı Ağdam, Şərur, Zəngilan şivələrində işlənən “qəlyyan” (11, 128) mənasıdır ki, bu da coğrafi adlar üçün xarakterik deyildir.

İndiki Ermənistanın türk-Azərbaycan toponimlər sistemində hər iki komponentini şivə sözləri təşkil edən coğrafi adlara da təsadüf olunur və bu cəhətdən Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun ərazisindəki Dəymədağlı oykonim və oroniminin şivə müstəvisində etimoloji təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dəymədağlı oykonimi 1935-ci ildə dəyişdirilərək Şrvenants (ermənicə) adlandırılmışdır (2,231). Mürəkkəb sturukturdan olan Dəymədağlı yaşayış məntəqəsinin adı kök+kök+şəkilçi qəlibi üzrə tarixən formalaşmışdır. Toponimin birinci komponentindəki “dəymə” sözü “dəmyə” apelyativinin yerdəyişmə-metateza hadisəsinə dialekt və şivə qanunauyğunluğuna olaraq dəyişikliyə uğramış forması, ikinci komponentdə çıxış edən “dağlı” sözü də şivələrimiz üçün xarakterik olan “ağıl” leksik vahidinin dəyişikliyə uğramış şəklidir. “Dəmyə” və “dəymə” sözlərində “m-y” samit yerdəyişməsi sözün orta mövqeyində baş vermişdir. “Dəymədağlı” oronimində ikinci komponentdi dialekt və şivələr üçün səciyyəvi olan “ağıl” sözü əhalinin şivə tələffüzünə uyğunlaşdırılmış şəkildədir və “d”samiti sözün əvvəlinə artırılmış, sanki “dağlı” oroetnoniminə oxşadılmışdır. Əslində “Dəmyədağlı” toponiminin şivələrə uyğunlaşmış variantı olan “Dəymədağlı” coğrafi adı ilə semantik cəhətdən əsaslı fərqliliklər yaranmışdır. Coğrafi adlardan birincisi Qarabağ ellərindən köçüb Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalında Dəymədağlı ərazidə məskunlaşdıqlarına görə belə adlandırılmışdır. Kolanı tayfasının bir tirəsi olan Dəymədağlı etnonimi təxminən XIV əsrdə formalaşmış, qışı Qarabağda, yayı isə Zəngəzur yaylaqlarında keçirdikləri üçün toponimlər belə ad almışdır. Neodialekt və şivə elementi kimi paralellik yaradan hər iki toponimin tərkibində əsaslı fonetik hadisələr baş vermişdir, coğrafi adlar tanınmaz şəkillərə düşmüşdür. Mənbələrdə də qeyd edilir ki, türkcələrdə “duyma//damya//dəmyə//dəymə” fonetikasi ilə işlənən söz ”mal-qaranın yatması üçün yer” və “ağıl” (qoyun ağlı) şivə sözlərindən ibarət olub, “dəmyə yerdə ağıllar yerləşən həm kənd, həm də “dağ” anlamını bildirir (12, 420). Toponimin ikinci komponentində işlənən “ağıl” sözünü Mahmud Kaşğari də qeydə almış, eyni fonetik

qəlibdə çıxış edən sözün Oğuz dilində “qoyun yatağı; qoyun küzü;qoyun qığı” (13,21) mənaları bildirdiyini göstərmişdir. Eyni zamanda, toponimin ikinci komponentində mühafizə olunmuş “ağıl” sözü Azərbaycan dilinin Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl, Şirvan, Şəki, Zəngilan dialekt və şivələrində “yayda mal saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer”, Şirvan və Cəbrayıl şivələrində isə “qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilmiş yer” mənasını ifadə edir (11, 4).

Poleodialekt müstəvidə “k-q” samit uyğunluqları Qərb Azərbaycanın türkmənşəli toponimlərində mühafizə edilərək günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, qədim “kufi” etnoslarının tayfa kimi təşəkkül tapması I-III əsrləri əhatə edir (14, 145). Müasir toponimik lüğətlərdə indiki Ermənistanda mövcud olmuş “quşi” komponentli 9 coğrafi ad qeydə alınmış və etnotoponimlərin Sürməli mahalında (Quşi//Quşçu), Dərələyəz mahalında (Quşi), İrəvan quberniyasında (Quşi), Novobayazid qəzasında (Quşidərəsi), Abaran nahiyəsində (Quşioğlu məzrəsi), Zəngəzur mahalında (Quşçu), Karbi nahiyəsində (Quşçu) mövcud olması göstərilmişdir (2, 225). Mənşəcə Orta Asiyada Kuşan//quşan çarlığını yaratmış bu türk etnoslarının indiki Ermənistana gəlməsi erkən orta əsrlərə təsadüf edir. Erkən orta əsrlərdən başlayaraq “Kuşi” etnonimi əsasında təşəkkül tapmış coğrafi adlarda k-q samit uyğunlaşması özünü göstərmişdir və nəticədə, Qafqaz arealında toponimlərin bəzilərində “k” (ka), bəzilərində isə “q” elementi mühafizə edib saxlamışdır. Qafqazın Şimal bölgəsindəki toponimlər üçün “k” samiti (8 coğrafi adda) səciyyəvi olduğu halda, Cənub bölgəsi üçün isə (30 coğrafi adda) “q” samiti xarakterik olmuşdur. O da aydın məsələdir ki, çağdaş Azərbaycanda ədəbi dilində “k” samitinin iki tələffüz şəkli mövcuddur; “ke” və “ka”. “Ke” orfoepik şəkli dilortası, “ka” isə dilarxası samit səs hesab olunur. Protürkcədəki dilarxası, partlayan, kar “ka” samitinə müasir Azərbaycan dilində yerinə görə, əsasən, “qe” samiti uyğun gəlir. “Ka” səsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmayan və bu cəhətdən onu başqa türk dillərindən fərqləndirən bir əlamət hesab olunur”(15, 81). Ancaq buna baxmayaraq, Azərbaycan dilinin qədim və müasir dialekt areallarında həm paleotoponimlərin, həm də ümumi sözlərin tərkibində “ka” samiti saxlanılır və bu da ondan xəbər verir ki, sözün, yaxud da etnotoponimin əvvəlində “ka” yerinə, “q” (qe) samitinin işlənməsi tarixi bir uyğunluqdur. Dialekt və şivələrdəki ümumi sözlərin tərkibində tarixən baş vermiş “k-q” samit uyğunluqlarını geniş və əhatəli nümunələr əsasında izah edən dialektoloq- tədqiqatçı Azər Hüseynov da doğru olaraq yazır ki, “bu reliktdə (uyğunlaşmada) türkmən və qıpçaq izindən başqa, Qafqaz dillərinə məxsus tələffüz özlünün də qoruyub-saxlayıcı rolu olmuşdur (16, 19). Qədim “kuşi” etnonimində baş vermiş k-q samit uyğunluqları eynilə “kuti” etnonimində (k-q) özünü göstərmişdir. M.Hüseynova “kuti” etnonimində “k-q” samit uyğunluqlarını poleodialekt element hesab edərək göstərir ki, “bu etnonimin yaranış dövrü şübhəsiz ki, eradan əvvəlki minilliklərə aid edilməlidir. Miladdan öncəki minilliklərdə “kuti” sözü mürəkkəb sturuktura malik olub, “ku” və “ti” komponentlərindən ibarət olmuşdur. “Ku” sözü qədim türk dilində “dağ” mənasında işlənmiş, sonrakı minilliklərdə farslar bu sözü türklərdən götürmüşlər. Antik türk mənşəli “ku//qu”

sözünü farslar çox sonralar, yeni eranın ilk yüzilliklərində “kuş//kuh//kyuş” və s. formalara salaraq özününküləşdirmişlər (17, 104-105).

Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş türkmənşəli coğrafi adların əvvəlinə “h” samitinin artımı hadisəsi geniş müşahidə olunur və bu baxımdan neoşivə elementi kimi əski, qədim forması Oradiz olan (Dərələyəz mahalı) toponiminin əvvəlinə, qədim şəkli İnaldağ olan oroniminin başlanğıcına (Novobayazid qəzası), Horekduz oykoniminin (Sisyan rayonu), əvvəlinə, Hortuq (Dərələyəz mahalı) coğrafi adının əvvəlinə əvvəlinə, Hortun (İrəvan quberniyası) əvvəlinə, Hostun oykoniminin (Dərələyəz mahalı) əvvəlinə, Hrans (Göyçə mahalı) əvvəlinə “h” samiti artırılaraq işlədilmişdir (2, 414-415). Fikrimizcə, qeyd etdiyimiz coğrafi adların əvvəlinə “h” samitinin artımı və bəzilərində “ü-i; u-i” sait keçidləri XVII-XVIII əsrlərdə şivə-danışıq faktı kimi meydana çıxmış və toponimlərdə sabitləmişdir. Onu da deməliyə ki, toponimlərə “h” samitinin artırılması ilə onun əvvəlki forması yenilənir, mənə isə əvvəl ifadə olunan semantik çalardan uzaqlaşmır və bu, coğrafi adların forma və mənaları üçün xarakterik olub, böyük bir dil-dialekt prosesinin tədrici təkamülü ilə şərtlənir.

Nəticə

Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş türk mənşəli coğrafi adlarda paleodialekt və neodialekt səs uyğunluqları, sait keçidləri, samit əvəzlənmələri linqvistik yaruslarında birindən digərinə keçid olub qədim türkcələr üçün, bu sıradan Azərbaycan türkcəsi üçün toponimlərin yaranmasına və formalaşmasına, eyni zamanda onların yerli tələffüz şəkillərinin asanlaşmasına xidmət göstərmişdir. Bu da onunla xarakterizə olunmalıdır ki, Azərbaycan dilinin xalq şivələri toponimlər üçün çox zəngin fonetik yaruslara malikdir və onların dərindən və hərtərəfli araşdırılmasını şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II cild, Bakı, “Nurlan”, 2004, 532 s.
2. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Nafta-Press”, 1998, 452 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, “Elm”, 1988, 205 s.
4. Kaşğari M.Divanü lüğət-it-türk. IV cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 752 s.
5. Əhmədov, B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meylə şivə materialları əsasında. API-nin nəşri, Bakı, 1990, 90 s.
6. Kaşğari M.Divanü lüğət-it-türk. I cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
7. Гаджиева Н.З. К вопросу о классификации тюркских языков и диалектов // Теоретические основы классификации языков мира. Москва, “Наука”, 1980, стр 100-126.
8. Баскаков Н. А. Тюркские языки. Москва, Издательство восточной литературы, 1960, 1960, стр 388
9. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Москва, “Наука”, 1986, 302 стр.

10. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 440 s.
11. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I cild, A-L, Ankara, 1999, 374 s.
12. Гейбуллаев Г. А. К Этногенезу азербайджанцев . Том I, Баку, 1991, 552 с.
13. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. IV cild, Bakı, "Ozan", 2006, 752 s.
14. Савина В. И. Словарь географические терминов и других слов формирующихся топонимии Ирана. М., 1971, 501 с.
15. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 348 s.
16. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, "APİ-nin nəşri, 1979, 89 s.
17. Hüseynova M. Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2023, 256 s.

Мамедова Нигяр Орудж

**Лингвистический анализ сохранившихся палеодialeктных и
неодialeктных соответствий гласных и согласных в топонимах Западного
Азербайджана**

Резюме

Палеодialeктные и неодialeктные языковые факты лучше сохранились в топонимах и дошли до наших дней. По фонетическим элементам полидialeкта мы стремимся провести лингвистический анализ, рассматривая раннее Средневековье и первые века Средневековья, сохранившиеся в топонимах, созданных задолго до эпохи, а также по неодialeктным соответствиям гласных и согласных лингвистических факты, пришедшие с двенадцатого века до последних столетий. Как полидialeктные, так и неодialeктные фонетические элементы, сохранившиеся в составе топонимов и дошедшие до современности, показывают, что исторические диалекты и современные диалекты являются одним из основных источников при изучении фонетического состава географических названий. Фонетические элементы, сохранившиеся в топонимах с древнейших времен до последних столетий, не могут сохранить однородную, однообразную лексику периодов возникновения и развития гласных и согласных звуковых соответствий, подвержены определенным гласным и согласным заменам и переходам. Хотя эти фонетические явления оказывают сильное влияние на форму и структуру географических названий и иногда делают их известными, они отдаляют их от значения и семантики периода, в который они были созданы, точнее, их невозможно отделить, т.е. смысл и семантика остаются на своем месте, хотя прошли тысячи лет, но они сохранили постулаты о значении в языке, что эти притчи, которые мы показываем в статье, чисты и гнилы.

Ключевые слова: Топонимы, полидialeкт, неодialeкт, соответствия гласных и согласных звуков, семантика географических названий.

Mammadova Nigar Oruj

**Linguistic analysis of preserved paleo-dialect and neo-dialect correspondences
of vowels and consonants in place names of Western Azerbaijan**

Summary

Paleodialectal and neodialectal linguistic facts are better preserved in place names and have survived to this day. Based on the phonetic elements of the polydialect, we seek to conduct a linguistic analysis, considering the early Middle Ages and the first centuries of the Middle Ages, preserved in place names created long before the era, as well as on neodialectal correspondences of vowels and consonants of linguistic facts that came from the twelfth century to the last centuries. Both polydialectal and neodialectal phonetic elements, preserved in toponyms and reaching the present day, show that historical dialects and modern dialects are one of the main sources in the study of the phonetic composition of geographical names. Phonetic elements preserved in toponyms from ancient times to recent centuries cannot preserve a homogeneous, monotonous vocabulary of the periods of emergence and development of vowel and consonant sound correspondences, and are subject to certain vowel and consonant substitutions and transitions. Although these phonetic phenomena have a strong influence on the form and structure of place names and sometimes make them famous, they alienate them from the meaning and semantics of the period in which they were created, or rather, they cannot be separated, i.e. meaning and semantics remain in their place, although thousands of years have passed, but they have retained the postulates about meaning in language, that these parables that we show in the article are pure and rotten.

Key words: **Toponyms, polydialect, neodialect, correspondence of vowels and consonants, semantics of geographical names.**

Rəyçi: **Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zemfira Abbasova**